

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:37.015.3

О.В. Мамічева, д-р психол. наук, доц.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ПРЕДМЕТНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті проаналізовано теоретичне обґрунтування концепції розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів в залежності від їхніх індивідуально-психологічних властивостей на підставі використання методологічного підходу.

Ключові слова: предметно-педагогічні здібності, індивідуально-психологічні властивості, викладачі вищих навчальних закладів, інтегральна індивідуальність.

In the article the theoretical ground of conception of development of detail-pedagogical abilities of the teachers of a higher educational institution is analysed depending on their individually-psychological properties on the basis of the use of methodological approach.

Key words: detail-pedagogical abilities, individually-psychological properties, the teacher of a higher educational institution, integral individuality.

Вступ. Безперечною і загальною для сучасної психології є проблема предмету психології. Причому мова йде саме про теоретичне дослідження предмету психології. Отже, необхідні теоретичні дослідження із предмету психології. Без цього неможлива розробка комунікативної методології, яка дозволяє реально співвідносити різні психологічні концепції (а без комунікативної методології і технології неможливо підійти до найважливішої проблеми психологічної науки – інтеграції психологічного знання). Однією з таких і покликана бути концепція розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів в залежності від їхніх індивідуально-психологічних властивостей. Відповідно до цього вивчення людської індивідуальності припускається системне бачення об'єкта дослідження.

Одним з варіантів системного підходу у психології є теорія інтегрального дослідження індивідуальності, яка є окремим випадком системи, що саморозвивається, самоорганізується, і складається з відносно замкнутих підсистем або рівнів цілісної великої системи "людина-суспільство", починаючи від біохімічних особливостей, закінчуючи соціальним статусом особистості у суспільстві.

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз обґрунтування концепції психологічних основ розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів залежно від їх індивідуально-психологічних властивостей

Результати дослідження. Невід'ємною ознакою побудови концепції психологічних основ розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів в залежності від їх індивідуально-психологічних властивостей є щільний зв'язок психологічного та методологічного знання. Інтегральний методологічний підхід дозволяє розкрити та семантично наповнити три основні складові, що відповідають трьом групам завдань: пізнавальній, комунікативній та практичній. Пізнавальна складова є традиційною для класичної методології сферою інтересів та висвітлює проблеми предмету психології, співвідношення теорії і методу у психології, структури наукового знання у галузі психології, структури наукової теорії у психології, особливості породження, функціонування психологічних теорій, особливості понятійного апарату психологічної науки, характер пояснення у психології, структури та операційного складу методів, застосовуваних у психології, умов та критеріїв науковості тощо.

Практична складова є відносно новою сферою методології, яка тільки починає складатися. Специфікою практичної складової є те, що вона має об'єктну, а не предметну орієнтацію, є більш антропологічною.

Комунікативна складова являє собою нетрадиційну сферу методології сучасної психологічної науки. Спілкування в діяльності викладача виступає не тільки засобом наукової і педагогічної комунікації, але і умовою вдосконалення професіоналізму в діяльності і джерелом розвитку його особистості, а також засобом виховання студентів. До комунікативної складової ми відносимо:

- здатність всебічно і об'єктивно сприймати людину-партнера по спілкуванню;
- здатність викликати у неї довіру, співчуття в спільній діяльності;
- здатність передбачати і ліквідувати конфлікти; справедливо, конструктивно і тактовно критикувати свого товариша по спільній діяльності;
- здатність сприймати і враховувати критику, перебудувавши відповідно свою поведінку і діяльність.

Основні засоби спілкування – мова усна й письмова – у комунікативній складовій набувають специфіки, а саме: в науковій діяльності, на відміну від педагогічної, письмова мова грає першочергову роль в порівнянні з усною. Крім того, об'єктивність результатів наукового пізнання здійснюється, як правило, спочатку у письмовому варіанті – в процесі наукового спілкування. Усний виклад результатів дослідження в компетентній аудиторії є необхідним засобом перевірки цінності, об'єктивності і довідності результатів дослідження. Цікаво відзначити, що комунікативний компонент здібностей – найгнучкіші, комунікативні уміння з віком можуть перемищуватись у бік регресу.

Ще одна компонента – це компонента перцептивної рефлексії. Дана компонента здібностей тісно пов'язаний з комунікативним, він звернений до суб'єкта педагогічної дії. Рефлексія – усвідомлення індивідом того, що він діє, того, як він сприймається партнером по спілкуванню, припускає знання того, як інший розуміє того, що рефлексує. Рефлексія – своєрідний подвоєний процес віддзеркалення індивідами один одного, при якому рефлексуючий суб'єкт відтворює внутрішній світ співбесідника і з віддзеркаленням себе.

Здібності перцептивних рефлексій включають три види чутливості.

Відчуття об'єкту. Воно є особливою чутливістю педагога до того, який відгук об'єкти реальної дійсності знаходять у студентів, якою мірою інтереси і їх потреби виявляються при цьому, "співпадають" з вимогами педагогічної системи і, що їм пред'являє в навчально-виховному процесі сам викладач.

Відчуття міри і такту. Виявляється в особливій чутливості до міри змін, що відбуваються в особистості і діяльності студента під впливом різних засобів педаго-

гічної дії, які зміни відбуваються, чи є позитивними або негативними, по яких ознаках можна про них судити.

Відчуття причетності. Воно характеризується чутливістю педагога до недоліків власної діяльності, критичністю і відповідальністю за педагогічний і науковий процес.

Такі основні компоненти професійних здібностей викладача (ВНЗ). Всі вони взаємозв'язані і утворюють єдине ціле, впливають на творчу індивідуальність і стиль викладача фахівця вищої школи.

Професійна діяльність вузівського фахівця багатогранна і має декілька сторін – педагогічну, наукову, методичну, яким відповідає комплекс компонентів здібностей – гносеологічний, конструктивно-проектний, організаційний, комунікативний і перцептивна рефлексія. Володіння сукупністю цих здібностей допомагає досягти викладачеві вищої школи високого рівня майстерності і роботи ефективний вплив на формування особистості студента, його власних здібностей, що дають можливість самореалізації на нашому складному, суперечливому світі.

Комунікативна складова покликана допомогти знаходженню взаєморозуміння як "усередині" наукової психології, так і в психології у цілому. Зміст комунікативної складової методології – у співвіднесенні теорій різного рівня і різних методологічних орієнтацій і підходів.

Цілісне пізнання людини – найбільш характерна прогресивна тенденція сучасної науки. Ця теорія прийняла міждисциплінарний характер у сфері наук про людину. Найважливіші передумови виникнення теорії – інтерес до проблеми особистості; розвиток інтегративних тенденцій у науковому пізнанні і поява системного підходу у різних сферах наукового знання; дослідження філософією проблем детермінації і результати дослідження основних вітчизняних наукових шкіл [2, 7].

У психологічній науці поняття "інтегральна індивідуальність" або "сукупність внутрішніх умов" сходиться до робіт С.Л. Рубінштейна [5]. Який розглядав сукупність внутрішніх умов як синтез нижчих і вищих специфічних властивостей, що виконують у діяльності певну пристосувальну функцію. В.С.Мерлін [2] став широко використовувати поняття інтегральної індивідуальності, виходячи з пояснювального принципу загальної теорії системи щодо індивідуальності людини.

Властивості індивідуальності організовані у системи і підсистеми і структуровані за ієрархічним принципом: нижчий рівень обумовлює явища вищезагашованих рівнів та, в свою чергу, сам видозмінюється залежно від цих рівнів. Кожна підсистема збігається з певним рівнем індивідуальності. У властивостях різних рівнів індивідуальності проявляються різні етапи розвитку матерії.

Найважливішою особливістю інтегрального дослідження індивідуальності, яке суттєво впливає на становлення нашого концептуального підходу, є існування двох різних типів детермінації: каузальної (однозначної) і телеологічної (багатозначної). Індивідуальні властивості, що належать до однієї і тієї ж підсистеми, тобто однорівневі, пов'язані між собою статистично, однозначно. Ці зв'язки можуть проявлятися у різних варіантах: взаємо-однозначні, одно-багатозначні, багато-однозначні. Вони забезпечують відносну автономію підсистем індивідуальності, характеризуючи тенденцію до автономії, диференціації, стабілізації. Властивості, що належать різним підсистемам, тобто різнорівневі, пов'язані між собою багатозначно. Ці зв'язки забезпечують функцію інтеграції і відрізняються значною рухливістю. Перший тип взаємозв'язків (однозначні) пов'язаний з каузальною, а другий (багатозначні) – з телеологічною детермінацією. Тобто, інтегральна індивідуальність являє собою єдність процесів інтеграції і диференціації [6].

Багатозначні зв'язки між різними рівнями індивідуальних властивостей, на думку В.С. Мерліна, можуть виникати в онтогенезі завдяки різним, залежно від віку, статі, умовам життя, особливостей життєдіяльності і т.д. Основною їх опосередковуючою ланкою він вважав організацію діяльності і життєдіяльності, індивідуальний стиль діяльності [2].

Отже, індивідуальність – це не сукупність особливих властивостей, відмінна або протилежна іншій сукупності, позначувана як характеристика типовості людини. Це особливий характер зв'язку між усіма властивостями людини, що виражає індивідуальну своєрідність, тобто це цілісна характеристика її індивідуальності, це динамічна система, яка забезпечує пристосування людини до середовища.

Найбільш широко робота у даному напрямку ведеться в межах комплексного підходу до вивчення здібностей, здійснюваного Е.О.Голубевою. Розглядаючи здібності як одну з найважливіших підструктур індивідуальності та особистості, вона вивчала їх комплексно на трьох рівнях: психофізіологічному, психологічному і соціально-психологічному. Так, комунікативні здібності, до яких за класифікацією автора належать комунікативно-мовні, педагогічні, музичні, пов'язані зі слабкістю і лабільністю, тобто реактивністю нервової системи. Провідними психологічними факторами у комунікативних здібностях є чутливість, чуйність, уміння оцінювати емоційний стан іншої людини, комунікабельність, фізіологічними – реактивність у вигляді сполучення слабкості і лабільності нервової системи і домінування правопівкульних і першосигнальних функцій [1].

У низці робіт встановлена залежність комунікативних здібностей від природних передумов. Так Є.М. Нікіреєвим, був виявлений зв'язок між слабкістю нервової системи і виразністю комунікативних здібностей, що визначають легкість і швидкість формування комунікативних умінь і навичок самоконтролю. Він дійшов висновку, що екстраверсія як основа формування товарищескості педагога, врівноваженість як необхідна властивість для організації педагогічного процесу, сила нервової системи як якість, необхідна для ефективності напруженої педагогічної діяльності, мають позитивне значення і навіть впливають на вибір педагогічної професії [4]. Виявлені залежності схильностей тих, хто навчається, від активності нервової системи. Визначено, що схильності до професій у сфері "людина-людина" пов'язані з високою активністю у правій півкулі. Причому, більшою мірою схильність до даного типу діяльності виявлена в осіб з міжпівкульною асиметрією по активності (незалежно від того, у лівій чи правій півкулі більш високий рівень). Співвіднесеність у людини схильностей з особистісними якостями до професій у сфері "людина-людина", виявляє більшу потребу у спілкуванні, такі люди краще працюють у групі, чим індивідуально.

Отже, у психології пророблена достатньо велика робота з даного напрямку. Досліджуються нейродинамічні, психодинамічні, особистісні кореляції педагогічних здібностей і схильностей студентів, викладачів. Отримано великі, часто суперечливі дані про детермінацію окремих компонентів педагогічних здібностей силою-слабкістю, лабільністю нервової системи, рухливістю-інертністю нервових процесів, екстра-інтроверсією і т.д. Виділено різноманітні особистісні характеристики педагогів. Серед особистісних корелятив педагогічних здібностей найбільш часто називаються інтелектуальність, сміливість та емоційна стійкість. Менш вивчена детермінація педагогічних здібностей викладача ВНЗу, які включають професійно-педагогічні і предметно-педагогічні здібності, особливо у частині дослідження індивідуально-психоло-

гічних детермінант предметно-педагогічних здібностей викладача ВНЗу.

Крім інтегрально-індивідуального підходу, важливим методологічним підґрунтям вивчення психологічних основ розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів виступають в нашому дослідженні системно-функціональний і системно-діяльнісний підходи. Системно-функціональний підхід дозволяє виокремити основні функціональні структурні компоненти, які реалізують повноцінний процес диференціації та подальшого становлення предметно-педагогічних здібностей викладачів ВНЗ. До них відносяться: 1) ціль діяльності, прийнята суб'єктом (цей структурний компонент є провідним та виконує загальну системоутворюючу функцію), 2) суб'єктивна модель значущих умов (цей структурний компонент відображає узагальнений комплекс зовнішніх та внутрішніх умов активності, врахування яких сам суб'єкт вважає необхідним), 3) програма виконавчих дій (цей структурний компонент забезпечує здійснення регуляторної функції побудови та створення конкретної програми дій самим суб'єктом), 4) система суб'єктивних критеріїв досягнення цілі (цей структурний компонент виконує функцію конкретизації та уточнення вихідної форми та змісту цілі), 5) контроль та оцінка реальних результатів (цей структурний компонент виконує функцію оцінки поточних та кінцевих результатів життєдіяльності), 6) рішення про корекцію системи саморегулювання (основна функція відображена у назві).

Концептуальне дослідження предметно-педагогічних здібностей в межах системно-функціонального підходу дозволяє відстежити особливості їхньої ієрархізації та певної складної співзалежності.

Системно-діяльнісний підхід, використаний при обґрунтуванні та розробці нашої концепції, виступає засобом розгортання процедури конкретизації дослідження проблеми предметно-педагогічних здібностей. Системний за формою та діяльнісний за своєю суттю, він дозволяє нам диференціювати індивідуальний та особистісний рівні у загальному погляді на розвиток предметно-педагогічних здібностей [8].

Для теоретико-методологічного обґрунтування психологічних основ розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів ВНЗів важливою є така характеристика системи, як її структура, тобто стійка упорядкованість у просторі і часі окремих її елементів та внутрішньосистемних зв'язків. Ієрархізація компонентів педагогічних здібностей в концепції нашого дослідження потребує врахування й зовнішніх зв'язків кожного елемента системи з оточуючим середовищем, тобто з елементами, які не належать даній системі, тобто, глибоке та всебічне дослідження означеної проблематики неможливе без використання системного методологічного знання.

Принципово новим в підході до обґрунтування концепції психологічних основ розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів в залежності від їх індивідуально-психологічних властивостей є, на наш погляд, генетичний підхід С.Д.Максименка, основою якого виступає реалізація провідних принципів, а саме: аналізу за одиницями, історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній), системності (цілісного розгляду психологічних утворень), проектування. Процес становлення суб'єктності, на думку С.Д.Максименка, опосередковується і культурним (зовнішнім) контекстом, і особистісним (внутрішнім).

Вважаємо за необхідне підкреслити, що ідеї С.Д.Максименка, втілені в даний теоретико-методологічний концепт, є продовженням та сучасним розв'язанням ідей Г.С.Костюка, який вважав, що невід'ємною

частиною суб'єкта виступає його саморух, самоактивність, саморозгортання, тобто дуже близько підійшов до глибинного розуміння феномену суб'єктності, але лише генетичний підхід дозволив виокремити всі рушійні сили цього психологічного явища [3].

Психологічну структуру педагогічних здібностей викладача вищого навчального закладу утворюють різноманітні компоненти двох якісно своєрідних рівнів організації. Перший рівень утворюють компоненти здібностей до педагогічної діяльності яких відносять до "професійно-педагогічних".

На основі аналізу літератури і спостережень за практичною діяльністю викладачів ВНЗів були виділені комплекси педагогічних здібностей, які, з одного боку, достатньо повно описують досліджувані феномени, а з іншого боку, доступні для дослідження. Це схильності до педагогічної діяльності, комунікативні та організаторські здібності, емпатія, педагогічний такт, педагогічна культура, задоволеність педагогічною діяльністю, емоційна стійкість, педагогічна компетентність та ефективність. Другий рівень утворюють власне предметні здібності з тієї навчальної дисципліни, яка викладається. На основі аналізу літературних джерел і спостережень за практичною діяльністю викладачів були визначені компоненти педагогічних здібностей. Далі за допомогою кореляційного і факторного аналізу були виділені комплекси властивостей, які характеризують предметно-педагогічні здібності викладачів гуманітарного і негуманітарного профілю на трьох етапах професійного становлення.

Висновки. Таким чином, теоретичне обґрунтування концепції розвитку предметно – педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів будувалось нами на підставі використання методологічного підходу. Виходячи з цих позицій нами розглянуті три складові: пізнавальна, комунікативна, практична. Також, нами проаналізована інтегральна індивідуальність як синтез низьких і вищих властивостей, яка дозволяє особистості увійти в одну із підсистем великої системи "людина-суспільство", чи її складової "людина-людина". Здібності розглядаються, як одна з найважливіших підструктур індивідуальності та особистості. Встановлено вплив рівня оволодіння педагогічною діяльністю на характер зв'язків і ступень виразності індивідуальних характеристик педагога. Виявлено, що вченими приділяється увага на вплив навчальної дисципліни, яка викладається педагогом на специфіку його здібностей. А також, висловлене судження до предметно-педагогічних та професійно – педагогічних здібностей у діяльності викладача ВНЗів, які повинні розглядатися у сукупності із структурою конкретної педагогічної діяльності. Що дозволило визначити сутність концепції розвитку предметно-педагогічних здібностей викладачів ВНЗ, а також встановити основні складові психологічних основ їх розвитку.

1. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность / Э.А. Голубева. – М.: Прометей, 1993. – 306 с. 2. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание / В.С. Мерлин. – Пермь: Изд-во ПГПИ, 1990. – 110 с. 3. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К., ООО: "КММ", 2006. – 239 с. 4. Никиреев Е.М. Направленность личности и методы ее исследования: учебное пособие / Е.М. Никиреев. – М.: МПСИ, 2004. – 192 с. 5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т.1. – 488 с. – Т.2. – 328 с. 6. Сафін О.Д., Яценко Т.С. Порівняльний аналіз використання понять "дезінтеграція" та "інтеграція" в акмеологічному контексті / О.Д.Сафін, Т.С.Яценко. – Збірник наукових праць НАС-БУ, №4, 2004. – С.56-61. 7. Синдром "професійного вигорання" та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М.Карамушки, Т.В. Зайчикової – К.: Міленіум, 2004. – 264 с. 8. Юрченко В.М. Психологічні стани людини. Системний опис / В.М.Юрченко. – Рівне. – 2006. – 574 с.